

UDK: 330.30:111.1:330.30:336.35:368.O30:351.712.2.045:347.447.163:331.24
DOI: 10.5937/TokOsig2104057J

Prof. dr Slobodan O. Jovanović¹

NEGATIVNA KAMATNA STOPA I MOGUĆNOST RASKIDA UGOVORA O OSIGURANJU ŽIVOTA ZBOG PROMENJENIH OKOLNOSTI

PREGLEDNI RAD

Apstrakt

Iako je trebalo da niske kamatne stope, posle svetske finansijske krize, proizvedu pozitivne efekte na privrednu aktivnost, takva politika ima i određene mane koje štetno utiču na finansijski sistem. U ovom radu autor razmatra osiguranja života u kojima je ugovoreno učešće osiguranika u dobiti osiguravača, ugovornu zaštitu osiguravača od nepovoljnog kretanja kamatnih stopa, mogućnost raskida ili izmene ugovora o osiguranju života zbog promenjenih okolnosti na osnovu zakonskih odredaba i stavova pravne teorije, a jednim delom i aspekte pravne prirode ugovora o osiguranju života.

Autor zaključuje da ugovor o osiguranju života ima karakteristike koje ga svrstavaju u dvostrane ugovore, ali i da zbog načina na koji funkcioniše ne ispunjava uslove da bude teretan (reč je o pravnoj, a ne ekonomsko-finansijskoj karakteristici ugovora o osiguranju života), da su za primenu instituta promenjenih okolnosti na ugovor o osiguranju života glavna prepreka njegova aleatorna pravna priroda i opšta načela ugovornog prava koja ne uvažavaju ekonomske efekte specifičnog načina funkcionisanja te vrste osiguranja, kao i da će institucionalni okvir, nenaklonost pravne teorije i sudske prakse primeni instituta promenjenih okolnosti na ugovor o osiguranju života zbog negativnih kamatnih stopa i dalje opterećivati osiguravače.

Ključne reči: kamatna stopa, osiguranje života, učešće u dobiti, promenjene okolnosti

¹ Visoka škola za poslovnu ekonomiju, Beograd; predsednik Udruženja za pravo osiguranja Srbije, Beograd. Imejl: nsjovanovic@sbb.rs.

Rad je primljen: 19. jula 2021.

Rad je prihvaćen: 23. oktobra 2021.

I. Uvod

Materijalno obezbediti sopstvenu budućnost, kao i sigurnost svoje porodice, oduvek je bila težnja svakoga ko je svestan rizika i događaja koji se mogu desiti u ljudskom životu. Iako su postojali brojni primeri osiguranja života još u robovlasničko doba, nastanak modernog životnog osiguranja započinje tek od trenutka kada je Engleska akademija nauka krajem 17. veka, tačnije 1693. godine, na osnovu kalkulacija i postavki *E. Haley*, formirala prve tablice smrtnosti.² Sa osnivanjem prvih društava za osiguranje života koja naplaćuju premiju od lica za pokrivanje rizika u vezi s gubitkom života ili dugoročnom nadoknadom usled telesne povrede ili invalidnosti, te sa razvojem finansijskih tržišta, dolazi i do usmeravanja njihovih fondova na finansijsko tržište.³ O značaju osiguravajućih društava kao učesnika na finansijskom tržištu govori činjenica da su u SAD po veličini aktive ispred osiguravajućih društava jedino komercijalne banke, kao i to da su u 2019. godini osiguravači u celom svetu upravljali imovinom vrednom preko 24 biliona dolara, od čega su osiguravači životnih grana učestvovali sa oko 60%.⁴

Ugovori životnog osiguranja vezani za vrednost investicione jedinice postali su u periodu od 1995. do 2000. godine atraktivni jer je prihod rastao 24% godišnje, a krajem 2001. iznosio 11% od BDP-a zapadne Evrope.⁵ Očekujući blagu recesiju koja je počela 2001. godine, Centralna banka SAD (*Federal Reserves*) snižavala je kamatu na međubankarske pozajmice jedanaest puta, odnosno sa 6,5% na 1,75%. To je omogućilo bankama da prošire krug lica koja mogu dobiti kredit, pa su krediti odobravani velikom broju lica slabe ili nepostojeće kreditne sposobnosti, što je dovelo do stvaranja špekulativnog mehura u kojem su se cene nekretnina povećavale iznad njihove realne vrednosti. Kako su davaoci kredita pokrivali svoje obaveze izdavanjem hartija od vrednosti na finansijskom tržištu, a u nekim slučajevima se i osiguravali kod osiguravača, tako se širio i krug potencijalne nesolventnosti. Kada je 2007. godine došlo do pada cena nekretnina, dužnici više nisu mogli da refinansiraju svoje obaveze, i to je bio početak najgore finansijske krize još od perioda 1929–1939. godine.⁶ Isti problemi iskrslili su i posle krize izazvane koronavirusom. Centralne banke

² Inače, prva poznata polisa osiguranja života u Britaniji potiče iz 1583. godine (Gordon Dickson. *Introduction to insurance*, CLITS, London, 1984, str. 3–4), ali se osiguranje života zasnivalo prvenstveno na opkladi a ne na naučnim osnovama.

³ Slobodan Jovanović, *Pravo osiguranja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2016, str. 24.

⁴ OECD, (2021), *OECD Insurance Statistics 2020*. Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/adfe5566-en>; CLHIA. (2020). *Canadian Life and Health - Insurance Facts 2020*. Toronto, Ottawa, Montreal: Canadian Life and Health Insurance Association; Banque de France (14 April 2020). *Financial investments of Insurance Corporations – France • 4th quarter 2019*, Paris.

⁵ *Unit-linked life insurance in western Europe: regaining momentum?*, Sigma, No. 3/2003, str. 3.

⁶ Brian Duignan, "Financial crisis of 2007–08", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/great-recession>, posećeno 21. 1. 2021.

širog sveta reagovala su na finansijsku krizu masovnim povećanjem likvidnosti i smanjenjem ključnih kamatnih stopa na istorijski nizak nivo, u nadi da će stimulisati lokalnu ekonomiju i pokrenuti inflaciju, što je dovelo do negativnih kamatnih stopa u određenom broju evropskih država.⁷

II. Posledice nestabilnosti kamatne stope po ugovore o osiguranju života

Iako je trebalo da niske kamatne stope proizvedu pozitivne efekte na privrednu aktivnost, takva politika ima i određene mane koje štetno utiču na finansijski sistem. Neke od njih su, kako je ukazano u teoriji, smanjenje opšte kamatne stope, nizak prinos na kapital (štednja, oročeni depoziti), neretko se ostvaruju i kamate niže od inflacije, u još težim okolnostima postoji opterećenje zbog tzv. negativne kamate, a funkcija novca kao sredstva čuvanja vrednosti se smanjuje.⁸ Politika negativnih kamatnih stopa centralnih banaka dovela je do toga da su kamate na desetogodišnje državne obveznice povremeno padale ispod nule, dok su petogodišnje stalno bile ispod nule.⁹ Prihodi društava koja se bave osiguranjem života sve su manji zbog niskih kamata, kao i zbog konzervativne investicione politike, što za posledicu ima to da osiguranicima plaćaju više nego što zarađuju na tržištu kapitala. Zbog toga se rezerve smanjuju, pa se osiguranici moraju pomiriti s nižom dobiti.¹⁰

Negativna kamatna stopa postoji kada je nominalna (realna) kamatna stopa na zajmove manja od stope inflacije, zbog čega je zajmodavčeva zarada po odbitku inflacije manja od nule.¹¹ Drugim rečima, zajmodavac ostvaruje poslovni gubitak, a u najboljem slučaju, ako su stope iste, ne ostvaruje ni dobitak ni gubitak. U prvom slučaju govorimo o negativnoj, a u drugom o nultoj profitnoj stopi. S obzirom na to da se privredna društva, uključujući i akcionarska društva za osiguranje, osnivaju radi sticanja dobiti, pomenuta situacija nije prihvatljiva jer je namera osnivača da

⁷ Dirk Nieder, "The Impact of the Low Interest Rate Environment on Life Insurance Companies", *Risk Insights*, No. 9, General Reinsurance AG, Cologne, 2016.

⁸ Rorbah Wolfgang, "Uticaj politike niskih i negativnih kamatnih stopa na osiguranje", Jovanović, S. i Pjerpaolo, M. (urednici) u: *Moderni aspekti zakonskog i regulatornog koncepta osiguranja*, Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd, 2020, str. 85; Marke, E. Alberts. *Negative Interest Rates and the Insurance Industry*, Canadian Institute of Actuaries, Ottawa, Canada – Casualty Actuarial Society, Arlington, Virginia, USA – Society of Actuaries, Schaumburg, Illinois, USA, March 2020.

⁹ Marke, E. Alberts, *Negative Interest Rates and the Insurance Industry*, Canadian Institute of Actuaries, Ottawa, Canada – Casualty Actuarial Society, Arlington, Virginia, USA – Society of Actuaries, Schaumburg, Illinois, USA, March 2020, str. 6.

¹⁰ Wolfgang Rohrbach, "Problemi i šanse životnog osiguranja – kraljevske vrste osiguranja", *Revija za pravo osiguranja*, XI(2), 2012, str. 12.

¹¹ Vikram Haksar, Emanuel Kopp, "How Can Interest Rates Be Negative?", *Finance & Development*, March 2020, International Monetary Fund, p. 50.

kroz poslovanje privrednog društva ostvaruje zaradu od kapitala uloženog u njega (prinos na akcijski kapital – engleski: *Return-on-Equity* – ROE).

Ugovori o osiguranju života sa štednom komponentom kao što su doživotna osiguranja od rizika smrti, doživljenja, mešovito osiguranje od rizika smrti sa štednjom, kao i osiguranje rente, predstavljaju najpogodnije vrste životnih osiguranja za investiranje sredstava štedne premije (matematičke rezerve). Po pravilu, posle usvajanja finansijskog izveštaja i izveštaja o poslovanju, osiguravač donosi odluku o visini i načinu raspodele dobiti ugovaračima osiguranja tako što se raspoređena dobit dodaje ugovorenoj osiguranoj sumi, a isplaćuje prilikom isplate osigurane sume u slučaju smrti i za slučaj doživljenja. Međutim, osiguranik ima pravo na dobit samo kada je učešće u dobiti osiguravača ugovoreno. Zato će osiguraniku ili korisniku osiguranja, kada je reč o polisama bez učešća u dobiti, biti isplaćena samo osigurana suma.¹² Ostvarenje dobiti i učešće osiguranika u dobiti za osiguranje života od posebnog je značaja kako sa stanovišta ispunjenja zahteva tehničkih osnova tako i iz ugla potrebe očuvanja realne vrednosti sredstava osiguranja života. S druge strane, nestabilnost finansijskih tržišta, od izbijanja finansijske krize 2008. godine, više od jedne decenije negativno je uticala na investicije osiguravača, kao i u prvoj polovini 2020. godine. Istovremeno, produženi period veoma niskih prinosa pojačava negativne izgleda na profitabilnost investicionih portfelja osiguravača zbog rizika koje nosi reinvestiranje.¹³ Kako je profitabilnost i održivost osiguravača života ugrožena zbog ovakvog kretanja kamatnih stopa, usluge osiguranja sa minimalnom garantovanom dobiti i njihovu izloženost riziku promene kamatne stope detaljno su analizirali brojni ekonomski teoretičari.¹⁴ A najnovije tendencije ukazuju na to da su se evropski osiguravači života našli na nepoznatoj teritoriji i da će na njoj biti zaglavljani godinama.¹⁵

Međutim, u teoriji se ističe i problem ugroženosti kapitala osiguravača života u slučaju rasta kamatnih stopa. Što više poraste kamatna stopa, toliko se strmije smanjuje vrednost fiksnog prihoda iz hartija od vrednosti u poslovnim knjigama, pa osiguravač života sve teže može da plati garantovane otkupne vrednosti u slučaju otkaza ugovora o osiguranju od strane osiguranika. Zbog mogućnosti otkupa

¹² Jasmina Labudović, „Ugovori o osiguranju života i njihov uticaj na politiku plasmana sredstava“, *Revija za pravo osiguranja*, VII(4), 2008, str. 41.

¹³ European Insurance and Occupational Pensions Authority (EIOPA), *Financial Stability Report*, Frankfurt am Main, 18 December 2020, str. 11. Rizik da se kamate ili dividende zarađene ulaganjem možda neće moći ponovo investirati po istoj ili većoj stopi prinosa u odnosu na uložena sredstva predstavlja reinvesticioni rizik. Prema Odluci (NBS) o sistemu upravljanja u društvu za osiguranje/reosiguranje, ova vrsta rizika naziva se „tržišnim rizikom“ (*Službeni glasnik RS*, br. 51/2015, 29/2018 i 84/2020, tač. 7).

¹⁴ Elia Berdin, Helmut Gründl, *The Effects of a Low Interest Rate Environment on Life Insurers*, SAFE Working Paper No. 65, Goethe University, Frankfurt am Main, 2015, str. 2.

¹⁵ Walter Reinl, Shaun Yow, „Life and Life Insurance in a Time of Negative Rates“, *Boston Consulting Group*, October 25, 2019, <https://www.bcg.com/publications/2019/life-insurance-in-time-negative-rates>, posećeno 21. 1. 2021.

vrednosti osiguranja u određenom trenutku pre isteka ugovorenog perioda, trajanje obaveze osiguravača života je neizvesno. Ako niko od osiguranika ne koristi pravo na otkup osiguranja pre isteka ugovorenog perioda dugoročnog osiguranja života, period osiguranja obično premašuje period dospeća imovine iz hartija od vrednosti. Ali ako se trajanje perioda dospeća imovine podudara s očekivanim trajanjem obaveza, ispostavlja se da je to značajno nepodudaranje imovine i obaveza u slučaju otkupa osiguranja.¹⁶

U ovom radu razmatramo samo osiguranja života u kojima je ugovoreno učesće osiguranika u dobiti osiguravača, ugovornu zaštitu osiguravača od nepovoljnog kretanja kamatnih stopa, mogućnost raskida ili izmene ugovora o osiguranju života zbog promjenjenih okolnosti na osnovu zakonskih odredaba i stavova pravne teorije, a jednim delom i aspekte pravne prirode ugovora o osiguranju života.

III. Promenjene okolnosti kao osnov za raskid ili izmenu ugovora o osiguranju života

Institut promjenjenih okolnosti se u međunarodnoj trgovinskoj praksi podvodi pod „klauzulu o poteškoćama“ (*hardship clause*), pa ga u tom smislu podrazumevaju i Principi međunarodnih trgovinskih ugovora Međunarodnog instituta za ujednačavanje privatnog prava iz Rima (UNIDROIT).¹⁷ Taj institut regulišu svi pravni sistemi primenom različitih koncepata kao što je „onemogućenje svrhe“ (*Frustration*), „poremećaj poslovnog osnova“ (*Störung der Geschäftsgrundlage*), „nastanak prekomernog tereta“ (*excessiva onerosità sopravvenuta*) itd, a u Zakonu o obligacionim odnosima on je regulisan sa četiri člana (čl. 133 do 136). Prema opštim pravilima, kada nastupe promenjene okolnosti, stranke imaju određena prava. U slučaju raskida ugovora zbog promenjenih okolnosti, strana koja zbog toga trpi ima pravo na naknadu pravičnog dela štete (ZOO, čl. 133, st. 5), a o izvršenju prava na raskid mora se obavestiti druga strana. Moguće je i da se zbog promenjenih okolnosti zahteva pregovaranje o pravičnoj izmeni ugovora (čl. 133, st. 4). Prema Principima međunarodnih trgovinskih ugovora UNIDROIT, zbog toga što se promenjene okolnosti ispoljavaju u suštinskoj promeni ravnoteže ugovora, prvenstveno se oštećenoj strani daje pravo da zahteva od druge strane da stupi u pregovore o izmeni uslova ugovora radi njihovog prilagođavanja promenjenim okolnostima.¹⁸ Međutim, to pravo ne postoji ako je ugovorom predviđeno automatsko prilagođavanje novonastalim okolnostima. Promenjene

¹⁶ Mark Feodoria, Till Förstemann. *Lethal lapses - how a positive interest rate shock might stress German life insurers*, Discussion Paper, No. 12, Deutsche Bundesbank, 2015, str. 2 i 6.

¹⁷ UNIDROIT, *Principles of International Commercial Contracts*, International Institute for the Unification of Private Law, Rome, 2016, Section 2: Hardship.

¹⁸ UNIDROIT, *Principles of International Commercial Contracts*, International Institute for the Unification of Private Law, Rome, 2016, čl. 6.2.3, st. 1.

okolnosti predstavljaju neki događaj ili uslove zbog kojih je ispunjenje ugovorne obaveze jedne strane otežano ili se zbog njihovog nastupanja ne može ostvariti svrha ugovora. U takvim slučajevima neophodno je da budu ispunjene i Zakonom određene druge pretpostavke da bi ugovorna strana pogođena promenjenom okolnošću mogla da raskine ugovor ili zahteva pravičnu izmenu uslova ugovora. To su: nepravičnost održanja ugovora na snazi prema ugovorenim uslovima i otežanost ispunjenja obaveze.

Nepravičnost održanja ugovora na snazi prema ugovorenim uslovima bliže je objašnjena definicijom promenjenih okolnosti u nemačkom Građanskom zakoniku kao slučaj kada se okolnosti koje su poslužile kao osnova za zaključenje ugovora kasnije *bitno* promene, tako da ugovorne strane ne bi zaključile ugovor ili bi ga zaključile pod drugačijim uslovima ili s drugom sadržinom da su mogle predvideti njihovo nastupanje.¹⁹ Radi se o bitnoj promeni okolnosti pod kojima se izvršava ugovor koje ga čine nepravičnim u odnosu na okolnosti koje su ugovorne strane imale u vidu prilikom njegovog zaključenja.

Dugoročna osiguranja života karakteriše formiranje matematičke rezerve koja se izračunava matematičkim metodama na osnovu tablica smrtnosti i kamatne stope, što su elementi koji zajedno sa troškovima sprovođenja osiguranja čine premiju životnog osiguranja.²⁰ Jednostavno se radi o specifičnoj prirodi i elementima na kojima se zasniva delatnost osiguranja života, zbog koje je uobičajena primena određene kamatne stope, kao jednog od elemenata pomoću kojeg se vrše kalkulacione postavke u osiguranju života. Ukoliko je stvarna kamatna stopa niža od obračunske kamatne stope, osiguravač života je dužan da formira dodatnu matematičku rezervu, jer je prinos na sredstva matematičke rezerve nedovoljan za pokriće ugovorenih obaveza. Radi se o obavezi koja postoji po podzakonskom aktu nadzorno-regulatornog karaktera,²¹ koja osiguravaču ne ostavlja prostor da ističe nepravičnost uslova i pretpostavki koje su postojale u trenutku zaključenja ugovora i bitno izmenjenih okolnosti u trenutku ispunjavanja ugovornih obaveza u portfelju osiguranja života.

Otežanost ispunjenja obaveze po ugovoru o osiguranju života za osiguravača se ogleda u finansijskom opterećenju, jer osiguravač mora da obezbedi dodatni kapital radi pokrivanja goreopisanog gubitka.

Poznato je da je standardnom klauzulom o učešću u dobiti decenijama praktikovano učešće osiguravnika i korisnika osiguranja u dobiti osiguravača „po pristupu“

¹⁹ Nemački Građanski zakonik, čl. 313, st. 1 (Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 13 des Gesetzes vom 22. Dezember 2020 (BGBl. I S. 3256) geändert worden ist [Nemački Građanski zakonik u verziji objavljenoj 2. januara 2002. godine u Saveznom službenom listu I, str. 42, 2909; 2003 I, str. 738], koji je poslednji put izmenjen čl. 13 Zakona od 22. decembra 2020. godine, Savezni službeni list I, str. 3256].

²⁰ Slobodan Jovanović, *Pravo osiguranja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2016, str. 316.

²¹ Odluka o tehničkim rezervama, *Službeni glasnik RS*, br. 42/2015 i 36/2017.

opštim i posebnim uslovima osiguranja života.²² Međutim, promene kamatnih stopa s vremenom su dovele do drugačijeg osmišljavanja uslova osiguranja, pa su osiguravači prešli na „načelno“ (uslovno) učešće osiguranika u dobiti samo kada je to posebnim uslovima osiguranja predviđeno,²³ dok su neki drugi u uslovima osiguranja istakli da učešće u dobiti nije zagantovano,²⁴ da zavisi od godišnjeg rezultata poslovanja osiguravača i trenutne procene koja za osiguravača nije obavezujuća.²⁵

Opšteprihvaćeni stav zakonodavca i sudske prakse da se institut promenjenih okolnosti primenjuje na dvostrano-obavezne ugovore, odnosno ugovore sa naknadom, automatski isključuje aleatorne ugovore u koje spadaju ugovori o osiguranju²⁶ uopšte, uključujući i osiguranja života. S druge strane, pod dvostrano-obaveznim ugovorima se smatra i osiguranje,²⁷ što bi značilo da se na osiguranje primenjuju pravila koja važe za teretne ugovore, ali se usled aleatornosti ugovora o osiguranju primenjuju specijalna pravila. Na ovom mestu želimo da istaknemo neke karakteristike zbog kojih ugovor o osiguranju ne može da se svrsta u teretne ugovore. Prvo, teretni karakter ugovora podrazumeva da su uzajamne činidbe ugovarača jednake, odnosno da postoji ekvivalentnost uzajamnih davanja, kao što je to slučaj kod ugovora o prodaji, zakupu, trampu, delu i sl. Kod pravnog posla osiguranja,

²² DDOR Novi Sad, *Opšti uslovi za osiguranje života*, 1. 1. 1996, čl. 16; Wiener Städtische Osiguranje, *Opšti uslovi za osiguranje života*, WS.C05.1C.20.1, Beograd, 13. 6. 2006, čl. 22.

²³ DDOR Novi Sad, *Opšti uslovi za osiguranje života*, OU-00-2, Novi Sad, 1. 3. 2013, čl. 12, st. 1.

²⁴ Generali osiguranje Srbija, *Uslovi za osiguranje Complete*, TL-U-20-OZ-34-01, Beograd, 1. 3. 2017, čl. 16, st. 2.

²⁵ UNIQA životno osiguranje, *Informacije za ugovarača osiguranja i osiguranika „SPEKTAR – Mešovito osiguranje života za slučaj smrti i doživljenja“*, Beograd, 26. 2. 2020, str. 6.

²⁶ Jakov Radišić, *Obligaciono pravo – Opšti deo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, 2016, str. 135: „U aleatorne ugovore spadaju, po definiciji, ugovor o igri i opkladi, o osiguranju i o doživotnom izdržavanju“; Andrija Gams, *Uvod u građansko pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1988, str. 207–208: „Komutativni su oni ugovori kod kojih su međusobne kauze, međusobni ekonomski efekti unapred određeni. Aleatorni su pak oni ugovori kod kojih ti efekti nisu određeni unapred već zavise od jedne buduće okolnosti... (Na primer)... Kod ugovora o osiguranju postojanje i veličina osiguravačeve obaveze zavise od nastupanja tzv. osiguranog slučaja (smrti osiguranika, požara, provale itd.)“; Slobodan Perović (gl. redaktor), *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, knjiga II, Savremena administracija, Beograd, 1995, str. 1463: „Neizvesnost je elemenat rizika utkan u samu bit osiguranja: pokrivanje rizika koji će sigurno nastupiti u određeno vreme značilo bi uklanjanje aleatornosti ugovora i vodilo bi zaključivanju posla suprotnog javnom poretku i moralu“; Šulejić, Predrag, *Pravo osiguranja*, Dosije, Beograd, 2005, str. 169–170: „Ugovor o osiguranju je aleatoran... Budući da je aleatoran, ugovor o osiguranju podleže opštim pravilima koja važe za ove ugovore: oni se ne mogu napadati zbog prekomernog oštećenja; jer osiguranik ne može da traži povraćaj premija ako ne nastupi osigurani slučaj“; Dragan Mrkšić, Zdravko Petrović, *Pravo osiguranja*, Fakultet za poslovno pravo, Beograd, 2004, str. 55: „Eventualno nastupanje osiguranog slučaja i zaključivanje povodom toga ugovora o osiguranju predstavlja uopšte osnovnu logiku postojanja delatnosti osiguranja“; Zakon o obligacionim odnosima čl. 898, st. 1: „Događaj s obzirom na koji se zaključuje osiguranje (osigurani slučaj) mora biti budući, neizvestan i nezavisan od isključive volje ugovarača.“ itd. Ekonomska teorija: Nebojša Žarković, *Pojmovnik osiguranja*, Skonto, Novi Sad, 2013, str. 562: „Premda u teoriji postoje neslaganja, pretežu mišljenja da je UGOVOR O OSIGURANJU ipak ugovor na sreću.“

²⁷ Slobodan Perović, *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, knjiga I, Savremena administracija, Beograd, 1995, str. 232.

premija koju je ugovarač osiguranja ili osiguranik dužan da plati uvek je manja od iznosa obaveze osiguravača, pa zato nema ni ekvivalentnosti uzajamnih davanja.²⁸ Drugo, kada se radi o trenutku ispunjenja ugovornih obaveza, kod teretnih ugovora ugovarači ispunjavaju obaveze u kratkom roku, dok kod osiguranja postoji obaveza ugovarača osiguranja ili osiguranika da premiju plati prilikom zaključenja ugovora o osiguranju – ako nije ugovoreno njeno plaćanje na rate – dok je obaveza osiguravača neizvesna i zavisi od nastanka, opštim i/ili posebnim uslovima osiguranja definisanog – osiguranog slučaja. To znači da osiguravač neće imati obavezu da isplati osiguranu nadoknadu ako tokom perioda osiguranja ne nastupi osigurani slučaj. Treće, kod teretnih ugovora postoji obaveza ugovornih strana da ispune činidbe na koje su se uzajamno obavezale, dok je kod aleatornih ugovora nastanak obaveze osiguravača neizvestan (smrt i nezgoda su neizvesni događaji u životima fizičkih lica, pod uslovom da nisu namerno prouzrokovani /samoubistvo ili krivično delo ubistva/ ili, u slučaju bolesti, da se ne radi o hroničnim bolestima i zdravstvenim stanjima). Zbog toga se kod aleatornih ugovora, u koje spada i osiguranje, „...pribavlja samo nada za postizanje izvesne koristi, i strane ugovornice prihvataju unapred mogućnost da dobiju nesrazmernu protivvrednost ili da čak ne dobiju ništa. Stoga se ne može zahtevati njihovo poništenje zbog prekomernog oštećenja”,²⁹ pa ugovarač osiguranja ili osiguranik nemaju pravo da od osiguravača zahtevaju vraćanje premije zbog toga što tokom ugovorenog perioda osiguranja nije nastupio osigurani slučaj.³⁰ Četvrto, odgovornost za materijalne nedostatke stvari kod teretnih ugovora, ne postoji kod ugovora o osiguranju zbog njegove aleatorne prirode.

Prema komentaru prof. Perovića uz čl. 121 Zakona o obligacionim odnosima, osiguranje bi se moglo poistovetiti s dvostrano nesvršenim ugovorima,³¹ ako se prihvati stav da je kod ugovora o osiguranju samo jedna strana obavezna u trenutku zaključenja ugovora, a druga tokom izvršenja ugovora. To se shvatanje poklapa s načinom ispunjenja obaveza kod ugovora o osiguranju. Osiguranik je dužan da premiju plati prilikom zaključenja ugovora o osiguranju, a obaveza osiguravača će eventualno nastati ako i kada tokom trajanja ugovora nastane osigurani događaj. Ipak, u osiguranju života ugovarač osiguranja može u nekom trenutku da prestane plaćati premiju, pa se primenjuju pravila specifična za tu vrstu osiguranja (pravila o redukciji osigurane sume uz nastavak osiguranja ili otkup osiguranja).

²⁸ Treba imati u vidu da se kod osiguranja primenjuju različiti načini obračuna naknade osigurane štete. Osiguravač obavezu naknade štete može ispuniti novčanom isplatom ili *in rem*, tj. predajom stvari istog kvaliteta, starosti i sl, ili pružanjem usluge (gradnje, nege, lečenja itd.) preko trećih lica.

²⁹ Jakov Radišić, *Obligaciono pravo – Opšti deo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, 2016, str. 135.

³⁰ Šulejić, Predrag, *Pravo osiguranja*, Dosije, Beograd, 2005, str. 170.

³¹ Slobodan Perović, *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, knjiga I, Savremena administracija, Beograd, 1995, str. 233.

Prema prevladajućem mišljenju, promenjene okolnosti se u našem privrednom pravu i sudskoj praksi kod aleatornih ugovora, po samoj prirodi ili na osnovu uslova pod kojima su zaključeni, primenjuju samo izuzetno.³² Zbog toga je naše pravo bliže engleskom pravu nego, recimo, italijanskom, u čijem Građanskom zakoniku je izričito čl. 1469 isključena primena pravila o promenjenim okolnostima na aleatorne ugovore.

Međutim, ovde se postavlja pitanje da li aleatornost ugovora o osiguranju života važi za obe ugovorne strane. Prema opštem stavu, proizlazi da aleatornost štiti isključivo slabiju ugovornu stranu, a kod ugovora o osiguranju života samo osiguranika i korisnika osiguranja. Takav stav se objašnjava određenim brojem razloga. Jedan od njih je da vanredni i nepredviđeni troškovi koji povećavaju obavezu predstavljaju uobičajen rizik u ugovorima trgovinskog prava.³³ Ipak, neki autori smatraju da se promene sistema cena, promena tarifa, pa i određene ekonomske pojave mogu smatrati nenormalnim i neuobičajenim rizikom sa kojim se, po pravilu, ne računa.³⁴ Važan aspekt upravljanja rizicima u osiguranju života jeste analiza posledica hipotetičkih scenarija odstupanja stvarnog kretanja od planiranog budućeg kretanja neto novčanih tokova kompanije, pri čemu su takva odstupanja najčešće posledica slabosti modela, grešaka u vezi s korišćenim parametrima, mada mogu biti i slučajne prirode, u koje spadaju i smrtnost, tarifna kamatna stopa, stope prinosa od investiranja i prevremeni raskid ugovora o osiguranju života.³⁵

Preuzimanje rizika ne mora biti izričito, već može da proizlazi i iz same prirode ugovora.³⁶ U istom smislu, za aleatorne ugovore se ističe i to da stranke moraju biti svesne da su izložene riziku zbog dugog trajanja ugovora, te da se revizija ugovora može vršiti i primenom tzv. indeksnih klauzula (*index clause, clauses d'indexation*).³⁷ Ugovor o osiguranju života jeste ugovor s višegodišnjim trajanjem, ali se postavlja pitanje da li je moguće primeniti neku takvu klauzulu u osiguranju života. Međutim,

³² Đorđe Čobeljić, *Promenjene okolnosti u privrednom i građanskom pravu (Clausula rebus sic stantibus)*, Savremena administracija, Beograd 1972, str. 80.

³³ Jakov Radišić, *Obligaciono pravo – Opšti deo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, 2016, str. 175; Jelena Perović, „Promenjene okolnosti u srpskom ugovornom pravu i izvorima uniformnog ugovornog prava“, *Anali Pravnog fakulteta*, LX(1), 2012, str. 194; Slobodan Perović, (gl. redaktor), *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, knjiga I, Savremena administracija, Beograd, 1995, str. 261; italijanski Građanski zakonik, čl. 1467, st. 2.

³⁴ Jakov Radišić, *Obligaciono pravo – Opšti deo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, 2016, str. 175.

³⁵ Jelena Kočović, Marija Jovović, Milica Kočović, „Aktuarski efekti prevremenog raskida ugovora o osiguranju života“, Mladenović, N, Urošević, D, Stanimirović, Z, (Editors) in: *42nd International Symposium on Operations Research, SYM-OP-IS 2015*, Matematički institut SANU, Beograd, 2015, str. 78.

³⁶ UNIDROIT, *Principles of International Commercial Contracts*, International Institute for the Unification of Private Law, Rome, 2016, str. 221.

³⁷ Đorđe Čobeljić, *Promenjene okolnosti u privrednom i građanskom pravu (Clausula rebus sic stantibus)*, Savremena administracija, Beograd 1972, str. 20.

preuzimanje biometrijskog rizika od smrti osiguranog lica u osiguranju života bitno se razlikuje od snošenja rizika od kolebanja stope prinosa iz investiranja. U prvom slučaju, osiguravač raspolaže tablicama smrtnosti, tablicama obolevanja i sl. i svesno osigurava osiguranika od takvog rizika, dok se u slučaju negativnih kamatnih stopa radi o riziku van odnosa između osiguranika i osiguravača koji može da ugrozi osnovnu funkciju osiguranja – očuvanje matematičkih rezervi, i time obesmisli tehničke postavke osiguranja života. Zbog toga je, po mišljenju autora ovog rada, osiguravač prisiljen da predviđa kretanje kamatne stope koje je uslovljeno zakonima finansijskog tržišta, nezavisno od osiguravačevog uticaja ili volje. Institucionalno (zakonsko ili podzakonsko) ograničenje maksimalne kamatne stope do koje osiguravači imaju slobodu ugovaranja takođe ne garantuje zaštitu od rizika kolebanja visine prinosa iz investiranja. Krajnja posledica jeste neodređenost ekonomskog efekta koja se ogleda u neizvesnosti u vezi s visinom i izvorima iz kojih će dobiti biti plaćena osiguraniku³⁸ ili korisniku osiguranja. To može da bude iz dobiti ostvarene iz finansijskih plasmana premije osiguranika ili iz sredstava osiguravača onda kada je dužan da formira dodatne rezerve, kao što smo prethodno opisali.

Drugi razlog zbog čega se promenjene okolnosti ne mogu bezrezervno primeniti jesu načela *pacta sunt servanda* i načela savesnosti i poštenja.³⁹

Prema prvom načelu, strane u obligacionom odnosu dužne su da izvrše svoju obavezu i odgovorne su za njeno ispunjenje. Obaveza se može ugasiti samo saglasnošću volja strana u obligacionom odnosu ili na osnovu zakona. Ipak, da li nemogućnost ispunjenja svrhe ugovora, kao jedan od uslova za primenu instituta promenjenih okolnosti, može isključiti primenu načela dužnosti ispunjenja ugovornih obaveza kod ugovora o osiguranju života? Ovde svesno zanemarujemo opšti stav koji bi isključio mogućnost prihvatanja nepostizanja svrhe ugovora kao promenjenom okolnost radi pregovaranja o izmeni ugovora o osiguranju života ili njegovom raskidu. Ako pođemo od stava da osiguranje života vrši socijalnu funkciju, pored obaveznog zdravstvenog i penzijskog osiguranja, onda to upućuje na zaključak da je svrha osiguranja života isplata osigurane naknade i dobiti osiguraniku ili korisniku osiguranja, ako je ona ugovorena. Navedeni stav ne uzima u obzir bilo kakve razloge finansijske prirode, pa makar se oni odnosili i na narušavanje solventnosti osiguravača, a pogotovo na akcionarski kapital privatnih društava za osiguranje u uslovima negativnih kamata i smanjenja matematičkih rezervi. U tom smislu u uporednom pravu je izraženo stanovište po kojem je pozivanje na promenjene okolnosti opravdano u slučaju kad bi ispunjenje obaveze, naročito usled povećanja troškova, dovelo do finansijske propasti dužnika ili, u najboljem slučaju, kada bi povećani

³⁸ Andrija Gams, *Uvod u građansko pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1988, str. 207.

³⁹ Jakov Radišić, *Obligaciono pravo – Opšti deo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, 2016, str. 174–175.

troškovi zbog promenjenih okolnosti bili u rasponu od 80% do 100% od vrednosti ugovorne obaveze.⁴⁰ Takvom stavu, po mišljenju autora, moguće je staviti nekoliko prigovora. Prvo, ako osiguranje života treba da vrši svoju socijalnu funkciju, kako onda društvo za životno osiguranje može da ostvaruje dobit u skladu sa zakonskom odredbom po kojoj pravno lice obavlja delatnost u cilju sticanja dobiti (Zakon o privrednim društvima, čl. 2)? Socijalna funkcija osiguranja nije sporna, ali je takođe pravo osiguravača da prestane ili da značajno smanji zaključivanje polisa one vrste osiguranja u kojoj generiše gubitak. Dobitna priroda privatnog osiguranja se i ogleda u težnji da se kroz poslovanje ostvari dobit za akcionare društva za osiguranje. Taj cilj je primarni, a socijalna funkcija sekundarna i proizlazi iz karaktera osiguranja kao delatnosti koja isplaćuje osigurane naknade. Na primer, socijalna funkcija se iz ekonomskih razloga sve više sužava u oblasti javnog zdravstva prebacivanjem pokrivača troškova na fizička lica. Ako fizička lica zakluče privatno zdravstveno osiguranje, onda društva za osiguranje preuzimaju socijalnu funkciju koju javni sektor zdravstvene zaštite ne želi da vrši. Isto tako, društva za osiguranje nisu dužna da zaključuju polise zdravstvenog osiguranja (kao ni druge vrste osiguranja) ukoliko im ta vrsta osiguranja stvara finansijski gubitak. Drugo, činjenica je da negativne kamatne stope ni osiguravač ni osiguranik nisu mogli predvideti, ni izbeći u trenutku zaključenja ugovora. Treće, takav stav znači dodatno finansijsko opterećenje akcionara osiguravača koji svakako ne snose krivicu za nove okolnosti. Četvrto, svrha osiguranja života je postignuta u korist osiguranika ili korisnika osiguranja, ali isto ne važi i za osiguravača. Peto, osiguravač zaključuje veliki broj ugovora o osiguranju života, pa je nepravično i nemoralno da osiguranici „zarade“ dobit na teret imovine osiguravača, a ne iz investiranja, kako je uobičajeno itd.

Načelo savесnosti i poštenja nalaže da se u zasnivanju obligacionih odnosa i ostvarivanju prava i obaveza iz tih odnosa strane obavezno pridržavaju etičkih standarda ponašanja i pažnje te časno izvršavanja ugovornih obaveza. Međutim, stanje negativnih kamatnih stopa na finansijskom tržištu nije nešto što se može pripisati kršenju navedenog načela. Imajući u vidu aleatornu prirodu ugovora o osiguranju, logično je zaključiti da aleatornost postoji kod obe ugovorne strane, ali samo na strani osiguravača neizvesnost u pogledu ostvarivanja dobiti utiče na njegovu sposobnost da li će moći isplatiti dobit u ugovorenom obimu. S druge strane, osiguranik nije dužan da prethodno navedeno ima u vidu bez posebnog pismenog upozorenja/obaveštenja osiguravača prilikom zaključenja ugovora o osiguranju života i putem odgovarajuće klauzule u uslovima osiguranja.

Promenjene okolnosti mogu dovesti i do toga da samo jedan deo ugovora bude pogođen u trenutku delimičnog ispunjenja. To će, po pravilu, biti slučaj kod

⁴⁰ Jelena Perović, „Promenjene okolnosti u srpskom ugovornom pravu i izvorima uniformnog ugovornog prava“, *Anali Pravnog fakulteta*, LX(1), 2012, str. 194.

dugoročnih ugovora, pa će promjenjene okolnosti tada biti od značaja samo za deo ugovorne obaveze koja tek treba da se ispuni.⁴¹ Upravo su osiguranja života višegodišnjeg trajanja, a ta osobina dovodi do veće podložnosti ispunjenja obaveza iznenadnim događajima koji menjaju pretpostavke i razumna očekivanja koje je osiguravač imao u vidu kada je zaključivao ugovor. Koliki je stepen nepredvidivosti spoljnih faktora, može se videti i iz svetske ekonomske krize izazvane kovidom 19 u SAD. Poredeći parametre kao što su promene u kretanju društvenog bruto proizvoda, stope nezaposlenosti i inflacije na kraju drugog kvartala 2020. godine, u odnosu na projektovane vrednosti na kraju 2019. godine, zabeleženo je značajno odstupanje od planiranih vrednosti koje se može pripisati uticaju pandemije koronavirusa.⁴² S druge strane, fiksne tarifne postavke neophodne su zbog pouzdanja u preciznost kalkulacija svih elemenata životnog osiguranja, kako bi ono bilo održivo i garantovalo ispunjenje obaveza. Ali dinamika finansijskog tržišta koja se ponekad ispoljava negativnim kamatnim stopama, na šta mogu da utiču i pandemije, faktor je koji narušava kalkulacije životnog osiguranja i dovodi osiguravača u položaj u kojem nikada ne bi želeo da se nađe. Takođe, s obzirom na specifičnost funkcionisanja osiguranja života, za njega nije prikladna ni supsidijarna primena pravila o prodaji robe kada cena nije određena kako ni iz našeg ZOO, tako ni iz međunarodnih pravnih izvora o prodaji robe⁴³ (Jednoobrazni zakon o zaključivanju ugovora o međunarodnoj prodaji materijalnih pokretnih stvari iz 1964. godine i Konvencija UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe iz 1980. godine). Kada bismo prilagodili primenu tih pravila osiguranju života, osiguravač bi bio dužan da isplati dobit prema prinosu iz investiranja matematičke rezerve koju je redovno ostvarivao u vreme zaključenja ugovora. To rešenje potpuno je neprimenljivo, jer se radi o ugovoru o višegodišnjem osiguranju sa trajnim obavezama (obavezni obračun dobiti za svaku godinu trajanja osiguranja na kraju godine) do njegovog isteka, nastanka osiguranog slučaja ili otkupa osiguranja. A ako bi se primenilo pravilo po kojem bi osiguravač dugovao dobit prema prinosu utvrđenom zvaničnom evidencijom na tržištu mesta osiguravača u vreme kad je trebalo da usledi ispunjenje, osiguravač bi imao isti problem negativne kamatne stope.

IV. Zaključak

Ugovor o osiguranju života ima karakteristike koje ga svrstavaju u dvostrane ugovore, ali zbog načina na koji funkcioniše (predmet ugovora, trenutak nastanka

⁴¹ UNIDROIT, *Principles of International Commercial Contracts*, International Institute for the Unification of Private Law, Rome, 2016, str. 221–222.

⁴² Kristina Gavrilovic, Milos Vucekovic, "Impact and consequences of the COVID-19 virus on the economy of the United States", *International Review*, No. 3-4, 2020, str. 61.

⁴³ Radica Pavlović, „Modaliteti međunarodnih ugovora u trgovinskom prometu robe – Pravni osvrt“, *Megatrend revija*, 17(4), 2020, str. 110.

obaveze osiguravača i višegodišnje trajanje) ne ispunjava uslove da po svojoj pravnoj prirodi bude teretan iako se radi o ugovoru uz naknadu. Polazeći od toga da je predmet osiguranja neizvestan budući događaj (smrt ili doživljenje), on se svrstava u aleatorne ugovore, pa su samim tim pravila o prekomernom oštećenju i pravni i materijalni nedostaci ispunjenja obaveze neprikladni za primenu na ugovor o osiguranju života.⁴⁴

Za primenu instituta promenjenih okolnosti na ugovor o osiguranju života glavna prepreka su njegova aleatorna pravna priroda i opšta načela ugovornog prava koja ne uvažavaju ekonomske efekte specifičnog načina funkcionisanja te vrste osiguranja. Negativne kamatne stope potkopavaju osnovne postavke životnog osiguranja, zbog čega osiguravači moraju posebno da vode računa o načinu na koji formulišu svoje uslove osiguranja. Institucionalni okvir, kao i nenaklonost pravne teorije i sudske prakse odobravanju primene instituta promenjenih okolnosti na ugovor o osiguranju zbog negativnih kamatnih stopa, i dalje će opterećivati osiguravače obavezom formiranja dodatne matematičke rezerve za pokrivanje ugovorenih obaveza.

Literatura

- Alberts, E. Mark, *Negative Interest Rates and the Insurance Industry*, Canadian Institute of Actuaries, Ottawa, Canada – Casualty Actuarial Society, Arlington, Virginia, USA – Society of Actuaries, Schaumburg, Illinois, USA, March 2020.
- Banque de France, *Financial investments of Insurance Corporations – France • 4th quarter 2019*, Paris, 14 April 2020.
- Berdin, Elia, Gründl, Helmut, *The Effects of a Low Interest Rate Environment on Life Insurers*, SAFE Working Paper No. 65, Goethe University, Frankfurt am Main, 2015.
- Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 13 des Gesetzes vom 22. Dezember 2020 (BGBl. I S. 3256) geändert worden ist [Nemački Građanski zakonik u verziji objavljenoj 2. januara 2002. godine u Saveznom službenom listu I, str. 42, 2909; 2003 I, str. 738], koji je poslednji put izmenjen čl. 13 Zakona od 22. decembra 2020. godine, Savezni službeni list I, str. 3256].
- CLHIA, *Canadian Life and Health – Insurance Facts 2020*, Canadian Life and Health Insurance Association, Toronto, Ottawa, Montreal, 2020.
- Čobeljić, Đorđe, *Promenjene okolnosti u privrednom i građanskom pravu (Clausula rebus sic stantibus)*, Savremena administracija, Beograd, 1972.
- DDOR Novi Sad, *Opšti uslovi za osiguranje života*, Novi Sad, 1. 1. 1996.

⁴⁴ Videti fusnotu br. 25.

- DDOR Novi Sad, *Opšti uslovi za osiguranje života*, OU-00-2, Novi Sad, 1. 3. 2013.
- Dickson, Gordon, *Introduction to insurance*, Chartered Insurance Institute Tuition Service, London, 1984.
- Duignan, Brian, "Financial crisis of 2007-08", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/great-recession>, posjećeno 21. 1. 2021.
- European Insurance and Occupational Pensions Authority (EIOPA), *Financial Stability Report*, Frankfurt am Main, 18 December 2020.
- Feodoria, Mark, Förstemann, Till, *Lethal lapses - how a positive interest rate shock might stress German life insurers*, Discussion Paper, No. 12, Deutsche Bundesbank, 2015.
- Gams, Andrija, *Uvod u građansko pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
- Gavrilovic Kristina, Vucekovic Milos, "Impact and consequences of the COVID-19 virus on the economy of the United States", *International Review*, No. 3-4, 2020, str. 56–64.
- Generali Osiguranje Srbija, *Uslovi za osiguranje Complete*, TL-U-20-OZ-34-01, Beograd, 1. 3. 2017.
- Haksar, Vikram, Kopp, Emanuel, "How Can Interest Rates Be Negative?", *Finance & Development*, March 2020, International Monetary Fund, p. 50–51, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/03/pdf/what-are-negative-interest-rates-basics.pdf>, 21. 1. 2013.
- Jovanović, Slobodan, *Pravo osiguranja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2016.
- Kočović, Jelena, Jovović, Marija, Kočović, Milica, „Aktuarski efekti prevremenog raskida ugovora o osiguranju života“ Mladenović, N., Urošević, D., Stanimirović, Z. (Editors) in: *42nd International Symposium on Operations Research, SYM-OP-IS 2015*, Matematički Institut SANU, Beograd, 2015, str. 77–84.
- Labudović, Jasmina, „Ugovori o osiguranju života i njihov uticaj na politiku plasmana sredstava“, *Revija za pravo osiguranja*, VII(4), 2008, str. 40–50.
- Mrkšić, Dragan, Petrović, Zdravko, *Pravo osiguranja*, Fakultet za poslovno pravo, Beograd, 2004.
- Nieder, Dirk, "The Impact of the Low Interest Rate Environment on Life Insurance Companies", *Risk Insights*, No. 9, General Reinsurance AG, Cologne, 2016.
- OECD, *OECD Insurance Statistics 2020*, OECD Publishing, Paris, 2021, <https://doi.org/10.1787/adfe5566-en>.
- Pavlović, Radica, „Modaliteti međunarodnih ugovorau trgovinskom prometu robe – Pravni osvrt“, *Megatrend revija*, 17(4), 2020, str. 107–124.
- Perović, Jelena, „Promjenjene okolnosti u srpskom ugovornom pravu i izvorima uniformnog ugovornog prava“, *Anali Pravnog fakulteta*, LX(1), 2012, str. 185–202.

- Perović, Slobodan (gl. redaktor), *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, knjiga I, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Perović, Slobodan (gl. redaktor), *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, knjiga II, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Radišić, Jakov, *Obligaciono pravo – Opšti deo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, 2016.
- Reinl, Walter, Yow, Shaun, "Lifeand Life Insurance in a Time of Negative Rates", *Boston Consulting Group*, October 25, 2019, <https://www.bcg.com/publications/2019/life-insurance-in-time-negative-rates>, posećeno 21. 1. 2021.
- Rorbah, Wolfgang, „Uticaj politike niskih i negativnih kamatnih stopa na osiguranje“, Jovanović, S. i Pjerpaolo, M. (urednici) u: *Moderni aspekti zakonskog i regulatornog koncepta osiguranja*, Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd, 2020, str. 83–91.
- Rohrbach, Wolfgang, „Problemi i šanse životnog osiguranja – kraljevske vrste osiguranja“, *Revija za pravo osiguranja*, XI(2), 2012, str. 8–18.
- Šulejić, Predrag, *Pravo osiguranja*, Dosije, Beograd, 2005.
- UNIDROIT, *Principles of International Commercial Contracts*, International Institute for the Unification of Private Law, Rome, 2016.
- UNIQA životno osiguranje, *Informacije za ugovarača osiguranja i osiguranika „SPEKTAR – Mešovito osiguranje života za slučaj smrti i doživljenja“*, Beograd, 26. 2. 2020.
- Wiener Städtische Osiguranje, *Opšti uslovi za osiguranje života*, WS.C05.1C.20.1, Beograd, 13. 6. 2006.
- Zakon o obligacionim odnosima (ZOO), *Službeni list SFRJ*, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 – USJ, 57/1989, *Službeni list SRJ*, br. 31/1993, *Službeni glasnik RS*, br. 18/2020.
- Žarković, Nebojša, *Pojmovnik osiguranja*, Skonto, Novi Sad, 2013.